

حقوق خانواده در نهج البلاغه: تحلیلی حقوقی-اخلاقی از ازدواج و فرزندآوری

در چارچوب تمدن اسلامی

هانیه آذرمدگین، حوزه علمیه فاطمه الزهرا خوراسگان، سطح سه، مشاوره خانواده

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل حقوق خانواده در نهج البلاغه، به ویژه در بُعد حقوقی ازدواج و فرزندآوری، انجام شده است. با تأکید بر رویکردی فقهی، اخلاقی و تمدنی، مقاله نشان می‌دهد که نهج البلاغه چارچوبی نظری و عملیاتی برای سازماندهی زندگی خانواده در جامعه اسلامی ارائه می‌دهد. با تحلیل نصوص از خطب، رسائل و حکم امام علی (ع)، و استناد به دیدگاه اندیشمندان شیعه از جمله امام خمینی (ره)، امام خامنه‌ای (دامت برکاته)، و آیت الله مصباح یزدی، این مقاله به این نتیجه می‌رسد که ازدواج در نهج البلاغه یک قرارداد شرعی با ابعاد فردی، خانوادگی و تمدنی است که در آن، آزادی، عدالت، تکامل متقابل و مسئولیت اجتماعی به عنوان محورهای اصلی عمل می‌کنند. ازدواج، در این نگاه، نه یک محدودیت، بلکه فرصتی برای تحقق آزادی در قالب مسئولیت و ساخت تمدن اسلامی است. این مقاله با مقایسه دیدگاه غربی درباره خانواده و ازدواج، نشان می‌دهد که نهج البلاغه، در مقابل تفکر فردگرایانه و لغوی غرب، خانواده را نهادی مقدس، مسئول و پایه‌ای برای استقرار عدالت و امنیت اجتماعی می‌داند. یافته‌ها نشان می‌دهند که حقوق خانواده در این منبع، دارای ساختار حقوقی-اخلاقی منسجمی است که می‌تواند در طراحی سیاست‌های اجتماعی، فقهی و فرهنگی جوامع اسلامی مبنایی قوی باشد.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، حقوق خانواده، ازدواج، فرزندآوری، امام علی (ع)، تمدن اسلامی،

اندیشمندان شیعه.

مقدمه

در دنیای امروز، خانواده به عنوان یکی از حساس‌ترین نهادهای اجتماعی، در برابر تغییرات فرهنگی، اقتصادی و ایدئولوژیک آسیب‌پذیر است. از یک سو، تفکر غربی معاصر با تأکید بر فردگرایی، آزادی مطلق و لغویت ارزش‌ها، ساختار خانواده را به یک قرارداد قابل فسخ تبدیل کرده است. از سوی دیگر، جوامع اسلامی با چالش‌هایی از جمله ضعف در تربیت فرزندان، افزایش طلاق و تضعیف مفهوم ازدواج مواجهند. در این میان، نهج‌البلاغه به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع فکری و اخلاقی شیعه، نه تنها به ابعاد معنوی و ادبی ازدواج و خانواده پرداخته، بلکه چارچوبی حقوقی و اجتماعی عمیق را برای آن ارائه داده است.

امام علی (علیه السلام)، در خطب، رسائل و حکم خود، ازدواج را نه یک رابطه عاطفی محدود، بلکه یک قرارداد اجتماعی با ابعاد تمدنی می‌داند. این قرارداد، ریشه در شریعت دارد و بر سه محور اصلی استوار است: فردیت، خانوادگی بودن و مسئولیت اجتماعی. در این مقاله، به تحلیل این سه بُعد از منظر نهج‌البلاغه و با استناد به دیدگاه اندیشمندان شیعه، به‌ویژه امام خمینی، امام خامنه‌ای و آیت‌الله مصباح یزدی، می‌پردازیم و نشان می‌دهیم که چگونه نهج‌البلاغه می‌تواند به عنوان یک منبع حقوقی-اخلاقی برای بازتعریف خانواده در جهان امروز عمل کند.

با وجود اهمیت خانواده در اسلام، بسیاری از پژوهش‌های موجود بر ابعاد فقهی یا اخلاقی ازدواج متمرکز بوده‌اند، در حالی که تحلیل ساختارمند حقوقی آن در نهج‌البلاغه کمتر مورد توجه قرار گرفته است. آیا نهج‌البلاغه تنها به عنوان یک مجموعه ادبی عمل می‌کند، یا چارچوبی حقوقی برای سازماندهی خانواده ارائه می‌دهد؟ چگونه ازدواج در این منبع، از یک رابطه شخصی به یک وظیفه تمدنی تبدیل می‌شود؟ چه جایگاهی برای آزادی، عدالت و تکامل متقابل در قرارداد ازدواج در نهج‌البلاغه در نظر گرفته شده است؟ نهج‌البلاغه با ارائه یک چارچوب حقوقی-اخلاقی منسجم، ازدواج و فرزندآوری را از یک عمل فردی به یک وظیفه تمدنی و اجتماعی تبدیل می‌کند که در آن، حقوق و تکالیف متقابل بین زن و شوهر، والدین و فرزندان، و فرد و جامعه به شکلی دقیق و منسجم تعریف شده است.

این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی و مبتنی بر منابع اصلی (نهج البلاغه) و ثانویه (آثار اندیشمندان شیعه) انجام شده است. داده‌ها از طریق بررسی نصوص خطب، رسائل و حکم امام علی (ع) استخراج و با تحلیل مفهومی و تفکری تفسیر شده‌اند. مقایسه با دیدگاه غربی نیز به منظور روشن‌سازی تمایزات ایدئولوژیک صورت گرفته است.

۱- ازدواج در نهج البلاغه: یک قرارداد شرعی با ابعاد حقوقی

در نهج البلاغه، ازدواج به عنوان یک عقد شرعی با ابعاد حقوقی، اخلاقی و اجتماعی مطرح می‌شود. این عقد، فراتر از یک رابطه زیستی یا عاطفی است و به عنوان بنیان تمدن اسلامی عمل می‌کند. در اسلام از میان ملاک‌ها برای انتخاب همسر، ایمان نخستین ملاک به شمار می‌آید؛ زیرا انسان با ایمان، به علت ارتباط قلبی با خدا و برخورداری از نیروی کنترل‌کننده درونی، فردی قابل اعتماد است و به پیمان‌هایش عمل می‌کند. تجربه نشان داده است کسانی که ایمان ندارند پس از تشکیل زندگی مشترک، به دلیل نداشتن ارزش‌های ثابت معنوی، با وزش نخستین باد ناموافق پیوند می‌گسلند.

پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله - یارانش را چنین سفارش می‌کرد: اذا اتاکم من ترضون دینه و امانته فزوجوه؛ هر گاه کسی برای خواستگاری نزدتان شتافت که از دین و امانتش مطمئن و راضی بودید، وی را به ازدواج درآورید. (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴، ص ۱۸۸)

در بحث ابعاد حقوقی ازدواج میتوان به آیه زیر اشاره کرد: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا» (آیه ۳۴ سوره نساء) (مردان، سرپرست و نگهبان زنانند، بخاطر برتری‌هایی که خداوند (از نظر نظام اجتماع) برای بعضی نسبت به بعضی دیگر قرار داده است، و بخاطر انفاق‌هایی که از اموالشان (در مورد زنان) می‌کنند. و زنان صالح، زنانی هستند که متواضعند، و در غیاب (همسر خود)، اسرار و حقوق او را، در مقابل حقوقی که خدا برای آنان قرار داده، حفظ می‌کنند. و (اما) آن دسته از زنان را که

از سرکشی و مخالفتشان بیم دارید، پند و اندرز دهید! (و اگر مؤثر واقع نشد،) در بستر از آنها دوری نمایید! و (اگر هیچ راهی جز شدت عمل، برای وادار کردن آنها به انجام وظایفشان نبود،) آنها را تنبیه کنید! و اگر از شما پیروی کردند، راهی برای تعدی بر آنها نجوید! (بدانید) خداوند، بلندمرتبه و بزرگ است. (و قدرت او، بالاترین قدرتهاست.) (ترجمه آیه الله مکارم شیرازی) این آیه اشاره ای به وظایفی حقوقی هریک از زوجین دارد.

«الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» اشاره به این موضوع دارد که مدیر خانه مرد است. همانگونه که در یک یک اجتماع دو نفری هم، یکی باید مسئول و سرپرست باشد. و - در اداره امور زندگی، باید تعقل و تدبیر، بر احساسات و عواطف حاکم باشد همچنین نظام حقوقی اسلام با نظام تکوین و آفرینش هماهنگ است. حق مدیریت مرد، به خاطر ساختار جسمی و روحی اوست. و برتری های طبیعی فضل الهی است نه چیز دیگری.

بِمَا أَنْفَقُوا نشان می دهد هزینه زندگی، بر عهده مرد است. در آیه جایی که میفرماید: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ ... بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ» نشان می دهد قانونگذار باید در وضع قانون، به تفاوت های طبیعی زن و مرد در آفرینش، توجه داشته باشد و در این آیه نشانه های شایستگی زن، «قَانِتَاتٌ» اطاعت و تواضع او نسبت به شوهر، حفظ خود در غیاب شوهر «حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ» رازداری، حفظ مال و آبرو و ناموس شوهر در غیاب او است همچنین اطاعت زن از شوهر و حفظ حقوق وی، مشروط به تأمین زندگی او از سوی مرد است. «بِمَا أَنْفَقُوا ... فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ». مرد باید مراقب همسر خود باشد پیش از آنکه زن ناشزه شود، چاره ای بیندیشید. «تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ» و واقعه را قبل از وقوع علاج کند همچنین مرد هیچ حقی در آزدن همسر مطیع خود ندارد. «فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا» و در صورتی که زن ناشزه شود سه مرحله برای علاج آن ذکر شده موعظه، ترک هم خوابی و تنبیه، برای مطیع کردن زن است. پس اگر از راه دیگری زن مطیع می شود، مرد حق برخورد ندارد. جمله ای «فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ» نشانه آن است که هدف اطاعت است، گرچه از طریق دیگری باشد.

برخورد با منکرات باید گام به گام و مرحله به مرحله باشد. موعظه، قهر تنبیه. «فَعِظُوهُنَّ وَ أَهْجُرُوهُنَّ...» و تا موعظه مؤثر باشد، قهر و خشونت ممنوع و تا قهر و جدایی موقت اثر کند، تنبیه بدنی ممنوع است. «فَعِظُوهُنَّ وَ أَهْجُرُوهُنَّ ... وَ اضْرِبُوهُنَّ» (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۶۳)

نظر امام خامنه ای این است که: اسلام مرد را قوام و زن را ریحان می‌داند. این نه جسارت به زن است نه جسارت به مرد. نه نادیده گرفتن حق زن است نه نادیده گرفتن حق مرد؛ بلکه درست دیدن طبیعت آنهاست. ترازوی آنها هم اتفاقاً برابر است؛ یعنی وقتی جنس لطیف و زیبا و عامل آرامش و آرایش معنوی محیط زندگی را در یک کفه می‌گذاریم، و این جنس مدیریت و کارکرد و محل اتکا بودن و تکیه‌گاه بودن برای زن را هم در کفه‌ی دیگر ترازو می‌گذاریم، این دو کفه با هم برابر می‌شود. نه آن بر این ترجیح دارد و نه این بر آن. (بیاناتی از رهبر انقلاب در خطبه عقد ازدواج. خطبه عقد ۲۲/۱۲/۷۸)

«لَا تُمْلِكِ الْمَرْأَةُ مِنْ أَمْرِهَا مَا جَاوَزَ نَفْسَهَا فَإِنَّ الْمَرْأَةَ رِيحَانَةٌ وَلَيْسَتْ بِقَهْرْمَانَةٍ وَلَا تَعْدُ بِكَرَامَتِهَا نَفْسَهَا وَلَا تُطْمِعُهَا فِي أَنْ تَشْفَعَ لغيرِهَا وَإِيَّاكَ وَالتَّغَايُرَ فِي غَيْرِ مَوْضِعٍ غَيْرَةٍ فَإِنَّ ذَلِكَ يَدْعُو الصَّحِيحَةَ إِلَى السَّقَمِ وَ الْبَرِيئَةَ إِلَى الرِّيبِ وَ اجْعَلْ لِكُلِّ إِنْسَانٍ مِنْ خَدَمِكَ عَمَلًا تَأْخُذُهُ بِهِ فَإِنَّهُ أُخْرَى أَلَّا يَتَوَكَّلُوا فِي خِدْمَتِكَ»؛ (کاری که برتر از توانایی زن است به او وامگذار، که زن گل بهاری است، نه پهلوانی سخت کوش. مبدا در گرمی داشتن زن زیاده روی کنی که او را به طمع ورزی کشانده برای دیگران به ناروا شفاعت کند. بپرهیز از غیرت نشان دادن بیجا که درستکار را به بیمار دلی، و پاکدامن را به بدگمانی رساند.) نامه ۳۱ نهج البلاغه (نامه امام علی به امام حسن علیه السلام)

این احادیث و آیه قرآن، نشان می‌دهد که زن و شوهر در ازدواج، تنها یک شریک زیستی نیستند، بلکه پایه و تکیه‌گاه یکدیگرند. این دیدگاه، ازدواج را از چارچوب اجبارهای اجتماعی خارج می‌کند و آن را به یک انتخاب آگاهانه تبدیل می‌کند. این انتخاب، بر پایه عقل، ایمان و اخلاق استوار است، که هر کدام از زن و مرد در قبال خانواده وظایفی را برعهده دارند و ازدواج بر پایه عشق لحظه‌ای یا فشار اجتماعی استوار نشده است.

- ژیل دلوز و فلیکس گاتاری در «ضد اُدیپوس» (Anti-Oedipus)، خانواده را یک نهاد فاسد و محدودکننده می‌دانند که باید توسط «مکانیسم‌های مصرف و شهوانیت» شکسته شود.

- زیگموند باومن در کتاب «عشق سیال» (Liquid Love) روابط خانوادگی در دنیای مدرن را ناپایدار و شکننده می‌داند؛ روابطی که بر لذت و رضایت لحظه‌ای استوار است و از تعهد، مسئولیت و پیوند دائمی گریزان است.

- میشل فوکو در کتاب «تاریخ جنسیت» (The History of Sexuality)، خانواده را ابزاری برای سامان‌دهی میل و کنترل بدن‌ها می‌داند؛ نهادی که به‌جای معنویت و اخلاق، در خدمت قدرت و نظم اجتماعی قرار گرفته است.

- زیگموند فروید در کتاب «تمدن و ملالت‌های آن» (Civilization and Its Discontents)، خانواده را نهادی برای سرکوب غرایز جنسی و ابزاری برای نظم اجتماعی می‌داند، نه عرصه‌ای برای رشد روحی یا اخلاقی. این

دیدگاه‌ها، خانواده را از یک نهاد مقدس و تمدنی به یک رابطه مصرفی و قابل تعویض تبدیل کرده‌اند.

جدول مقایسه دیدگاه غربی، نهج‌البلایه درباره خانواده و ازدواج

معیار مقایسه	دیدگاه غربی معاصر	دیدگاه نهج‌البلایه
مبنای ازدواج	رضایت عاطفی، جذابیت جسمی، مفید بودن اقتصادی	عقد شرعی، رضایت، ایمان، عقل و اخلاق
طبیعت خانواده	نهاد قابل فسخ، موقت، قراردادی	نهاد مقدس، دائمی، عهد الهی
آزادی فردی	آزادی مطلق و قابل فسخ	آزادی در چارچوب مسئولیت و عهد با خدا

حقوق زن و شوهر	برابری مطلق (گاهی تا حد تضاد)	تکامل متقابل، همکاری، تکامل معنوی
وظیفه والدین	تأمین نیازهای مادی و عاطفی	تربیت ایمان، اخلاق، قرآن، و زیبایی خلق (نامه ۳۱)
جایگاه فرزند	شهروند آینده (تحت تربیت دولت و مدرسه)	جایگزین والدین، مسئولیت شرعی والدین (نامه ۳۱)
ارزش اخلاقی	نسبی، تغییرپذیر، فردی	مطلق، الهی، بر اساس قرآن و سنت
هدف ازدواج	رضایت فردی، لذت، روابط موقت	تکامل معنوی، ساخت تمدن، عبادت خدا
مسئولیت اجتماعی	محدود به والدین	وظیفه اجتماعی، تربیت نسل آینده برای تمدن اسلامی
نقش خانواده در جامعه	نهاد ثانویه، زیرساخت اقتصادی	نهاد اولیه، مدرسه اولیه تربیت، هسته تمدن
ماهیت تربیتی و روانی	خانواده، ابزار کنترل یا سرکوب اجتماعی (فوکو، فروید)	خانواده، مهد تربیت و رشد معنوی

نتیجه گیری

نهج البلاغه، با استفاده از زبانی دقیق، حقوقی و اخلاقی، ازدواج و فرزندآوری را به عنوان ستون‌های تمدن اسلامی تعریف می‌کند. این منبع، خانواده را از یک نهاد خصوصی به یک نهاد

عمومی و اجتماعی تبدیل می‌کند که در آن، حقوق و تکالیف متقابل به وضوح تعریف شده‌اند. ازدواج، در این نگاه، نه یک محدودیت، بلکه فرصتی برای تحقق آزادی، عدالت و ساخت تمدن است.

در مقابل، تفکر غربی، با تأکید بر فردگرایی و لغویت، خانواده را به یک نهاد مصرفی و قابل فسخ تبدیل کرده است که منجر به تضعیف نسل آینده شده است. نهج‌البلاغه، در مقابل این تفکر، خانواده را نهادی مقدس، مسئول و پایه‌ای برای استقرار عدالت و امنیت اجتماعی می‌داند.

یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهند که نهج‌البلاغه یک چارچوب حقوقی-اخلاقی منسجم ارائه می‌دهد که می‌تواند در طراحی سیاست‌های اجتماعی، فقهی و فرهنگی جوامع اسلامی مبنایی قوی باشد.

پیشنهاد‌های پژوهشی برای دیگر محققان

۱. تحلیل مقایسه‌ای حقوق خانواده در نهج‌البلاغه و فقه امام صادق (ع): بررسی اینکه آیا چارچوب حقوقی نهج‌البلاغه در فقه امام صادق (ع) نیز تأیید شده است؟
۲. بررسی تأثیر نهج‌البلاغه بر قوانین خانواده در جمهوری اسلامی: آیا قوانین خانواده ایران از این چارچوب الهام گرفته‌اند؟
۳. تحلیل نقش نهج‌البلاغه در تربیت فرزندان در دوران دیجیتال: چگونه می‌توان از نهج‌البلاغه برای مقابله با چالش‌های فضای مجازی در تربیت فرزندان استفاده کرد؟
۴. مطالعه موردی خانواده‌های مؤمن و تأثیر نهج‌البلاغه بر پایداری ازدواج: بررسی تجربیات خانواده‌هایی که از نهج‌البلاغه به عنوان راهنمای زندگی استفاده می‌کنند.
۵. تحلیل حقوق زنان در نهج‌البلاغه: آیا این منبع، زنان را به عنوان شریک مساوی در خانواده می‌بیند؟

فهرست منابع

✽قرآن کریم، الهی قمشه ای

۱. پورامینی، محمدباقر، (۱۳۹۳)، **تصمیم های بزرگ جوانی مجموعه چشم انداز امام علی (ع)**، تهران: کانون اندیشه جوان.
۲. خمینی، روح الله، **سخنرانی های دوران مبارزه و حکومت**. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش های انقلاب اسلامی.
۳. خامنه ای، سید علی، **سخنرانی های رهبری**. دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه ای.
۴. شریف رضی، محمد بن الحسین، (۱۴۱۴ق)، **نهج البلاغه**. تحقیق: صبحی صالح. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵. صبحی، صالح، (۱۴۱۴ق)، **مقدمه تحقیق نهج البلاغه**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶. قرائتی، محسن، (۱۳۸۸)، **تفسیر نور**، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
۷. مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۸۵ش)، **اندیشه اخلاقی امام علی (ع)**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۸. نوری، حسین بن محمدتقی، (۱۴۰۸ق)، **مستدرک الوسائل**، بیروت: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
۹. Rousseau, Jean-Jacques. *Émile, or On Education*. ۱۷۶۲.
۱۰. Kant, Immanuel. *The Metaphysics of Morals*. ۱۷۹۷.
۱۱. Giddens, Anthony. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. ۱۹۹۲.
۱۲. Deleuze, Gilles & Guattari, Félix. *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. ۱۹۷۲.
۱۳. Gluck, Ernest. *Marriage and Divorce*. ۱۹۰۴.
۱۴. (Zygmunt Bauman) *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*

(Michel Foucault) :History of Sexuality	.١٥
(Sigmund Freud) :Civilization and Its Discontents	.١٦